

درآمدی بر تعلیم و تربیت از دیدگاه ابن سینا

احمد بادکوبه هزاوه*

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی

دانشکده الهیات دانشگاه تهران

چکیده

از دیر باز دانشمندان مسلمان در مهمترین مسائل تعلیم و تربیت مانند: اهداف، اصول، مبانی و روشها و دیدگاههای خود را در رساله های مستقل و یا در لابه لای آثار خود عرضه داشته اند. در این میان دو نگرش کلی در آثار مربوط به تعلیم و تربیت اسلامی بیشتر نمایان است: یکی نگرش فیلسوفان است که می کوشند با تاثیر پذیری از فلسفه یونان مسائل عمده تعلیم و تربیت اسلامی را از منظر فلسفی ارائه دهند. گروه دیگر عالمانی هستند که منابع معرفتی خود را در این حوزه بیشتر از قرآن و سنت گرفته اند و نگرشی دینی به مسائل تعلم و تربیت دارند. از گروه اول برجسته ترین نمونه ها ابن سینا، ابوعلی مسکویه و خواجه نصیرالدین طوسی شایان ذکرند و از گروه دوم ابن سحنون، قابسی، غزالی، ابن جماعه، شهیدثانی، مثالهای قابل توجهی هستند.

در این مقاله مسائل عمده تعلیم و تربیت از جمله اهداف تعلیم و تربیت، مراحل تعلیم و تربیت، شیوه تعلیم و تربیت، مواد آموزشی و یژگیهای معلم از دیدگاه فیلسوف نامداری چون ابوعلی سینا مورد بررسی قرار می گیرد. این بررسی متکی بر آثاری از ابن سیناست که بیشتر در این حوزه سخن رانده است مانند: رساله فی السیاسة به کوشش لويس معلوف که با عنوان مقالات فلسفیه قدیمه در مجله المشرق به چاپ رسیده است. همین رساله با عنوان عربی تدابیر المنازل او السیاسات الاهلیة و عنوان فارسی ابن سینا و تدبیر منزل به قلم محمد نجمی زنجانی در تهران به چاپ رسیده است. ابوعلی در کتاب قانون نکات فراوانی در باره بهداشت کودکان، ورزش و تربیت بدنی بیان کرده است. همچنین در آثار ادبی ابن سینا مانند قصیده عینیه، قصه حی بن یقظان و قصه های سلامان و ابدال می توان مطالب زیادی در باره اخلاق و تربیت یافت.

واژگان کلیدی: ابن سینا، تعلیم و تربیت، اخلاق، حکمت عملی

مقدمه:

ابوعلی سینا حسین بن عبدالله (۳۷۰-۴۲۸ ق / ۹۸۰-۱۰۳۷ م) فیلسوف و پزشک نامدار جهان اسلام در بخارا زاده شد و پس از آموختن قرآن و ادب عربی، مقدمات علوم اوائل را نزد برخی از معلمان زادگاه خود چون ناتلی فرا رفت. ابن سینا دانش خود را در فلسفه و منطق با مطالعه فزونی بخشید و در دانش پزشکی در اندک زمانی استاد شد و پس از معالجه امیر نوح بن سامانی به شهرت رسید. وی پس از مدتی به کارهای دیوانی روی آورد و در حدود ۳۹۲ ق به دربار خوارزمشاهیان پیوست. در پی آشوبهای سیاسی قصد گران کرد ولی با خلع قابوس بن وشمگیر راهی ری شد. او سالها در دربار بویهیان در همدان و اصفهان منصب وزارت داشت و از فراز و نشیبهای این منصب پر مخاطره در امان نبود. مهمترین تالیفات خود از جمله *شفاء* و *قانون* را در این دوران به پایان رسانید و عاقبت در اثر بیماری قولنج در سن ۵۸ سالگی در همدان در گذشت. بهترین شرح حال ابن سینا به همت شاگرد با وفایش جوزجانی به یادگار مانده است. نیمی از این زندگی نامه گفتار ابن سیناست و نیمی دیگر به گزارش جوزجانی است (نک: بیهقی، ۳۸-۵۸).

آثار مربوط به تعلیم و تربیت: بجز آثار فلسفی و طبی ابن سینا که شهرت جهانی دارند دیدگاههای تعلیم و تربیتی او را می توان بیشتر در آثار زیر جستجو کرد:

۱- *رساله فی السیاسه* به کوشش لوئیس معلوف در مجله *المشرق* در بیروت (۱۹۱۱ م) زیر عنوان *مقالات فلسفیه قدیمه* به چاپ رسیده است. همین رساله با عنوان عربی *تدابیر المنازل او السیاسات الاهلیه* و عنوان فارسی *ابن سینا و تدبیر منزل* توسط محمد نجمی زنجانی در تهران (۱۳۹۰ ش) ترجمه شده است. در این رساله از مسئولیت ها و وظایف (= تدبیر) مرد نسبت به خود، همسر، فرزند و خدمتکاران بحث شده است.

۲- در کتاب *قانون* در فن سوم از مجلد اول، ابن سینا چهار فصل در باب بهداشت کودکان و سپس در باره ورزش و تربیت بدنی سخن گفته است که حاوی نکات تربیتی فراوان است.

۳- در برخی از آثار ادبی ابن سینا که به زبان رمز و اشاره بیان شده است، مطالب زیادی در باره مسائل اخلاقی و تربیتی یافت می شود مانند قصیده عینیه، قصه حی بن یقظان و قصه سلامان و ابسال.

آرای ابن سینا در مسائل عمده تعلیم و تربیت:

ابن سینا همچون دیگر فیلسوفان مسلمان، مباحث تربیتی را در بخش حکمت عملی جای می دهد. وی حکمت عملی را به ۳ نوع تقسیم می کند:

۱- علم اخلاق که تنظیم روابط شخصی فرد را بر عهده دارد.

۲- تدبیر منزل که تنظیم روابط فرد در محیط خانواده است.

۳- علم سیاست که تنظیم روابط اجتماعی و سیاسی در جامعه را در بر می گیرد (ابن سینا، *تسع رسائل*، ص ۷).

ابن سینا نسبت به مسائل تربیتی و اخلاقی در حوزه های فردی و اجتماعی اهمیت فراوانی قائل شده است. در کتاب *اشارات* و نیز *السیاسه* وی به تربیت خود انسانی اهتمام ورزیده و شیوه هایی نیز عرضه کرده است. همچنین در بحث از تنظیم امر مالی خانواده به نکات اخلاقی و معیارهای عقلانی پرداخته است.

اهداف تعلیم و تربیت:

از نظر ابن سینا اهداف تعلیم و تربیت عبارت است از: ایمان، اخلاق نیکو و عادات پسندیده، تندرستی، سواد، پیشه و هنر (صدیق، ۴۱۲).

مراحل تعلیم و تربیت:

ابن سینا سه مرحله عمده برای تعلیم بیان کرده است: الف- مرحله پیش دبستانی ب- مرحله یادگیری در مدرسه ج- مرحله حرفه آموزی

الف- مرحله پیش دبستانی: وی در این مرحله سخن از تربیت را از دوران جنینی آغاز می کند. و از آنجا که ابن سینا دانای به طب بوده است، موضوعات تربیتی را جدای از تربیت جسمانی کودک نمی داند. وی در کتاب *قانون* یاد آور شده است که زنان بار دار از تنشهای عصبی و جسمی به شدت پیر هیزند زیرا اثر نا مطلوب بر جنین دارد. او در بخش تربیت کودک چهار فصل می گشاید که به ترتیب از نگهداری نوزاد هنگام تولد، آداب شیر دادن و تغذیه نوزاد و انتخاب دایه، بیماری های کودکان و بالاخره از پرورش خردسالان صحبت می کند و آنگاه درباره تربیت جسمانی کودکان که به سن بلوغ می رسند بحث می کند (ابن سینا، *قانون*، ۱/۳۵۰-۳۶۵).

اولین وظیفه والدین نوزاد، انتخاب نام نیکوست تا در بزرگسالی احساس حقارت نکند (همو، *ابن سینا و تدبیر منزل*، ۴۲). و در صورتی که دایه، فرزند را ننگه می دارد باید از سلامت جسمانی و عقلانی برخوردار باشد. و غذای کودک در نهایت اعتدال و سلامت باشد (همو، *قانون*، ۱/۳۲۵-۳۵۶؛ نیز نک: *بستانی*، ۳/۲۳۸؛ *شمس الدین*، ۱۱۹-۱۲۲). ابن سینا برای پرورش صحیح خرد سالان چهار توصیه دارد: ۱- اعتدال در رفتار و اخلاق. باید کودک را از اختلالات عصبی و روحی حفظ کرد و آنچه می خواهد در اختیارش گذاشت و او را از چیزهای نفرت زا دور کرد. در این حالت از کودک کژ خلقی و بد رفتاری سرنمی زند. ۲- برنامه صحیح غذایی و خواب و استحمام معتدل. ۳- در سن ۶ سالگی به مدرسه رود و در تعلیم اجبار نباشد. ۴- نوشیدنی های سالم بنوشد (نک: *قانون* ۱/۳۶۴-۳۶۵).

ب- مرحله یادگیری در مدرسه :

ابن سینا سن تعلیم مدرسه ای را منوط به محکم شدن مفاصل کودک و تسلط بر عضلات و قوای جسمانی خود دانسته است که معمولاً پس از ۵ سالگی اتفاق می افتد. وی در کتاب *قانون* سن مناسب آغاز تعلیم در مدرسه را ۶ سال ذکر کرده است (همان، ۱/۳۶۴).

ابن سینا آموزش گروهی را بر آموزش خصوصی ترجیح می دهد. در آموزش جمعی میان نو آموزان رقابت و گفتگوی علمی صورت می گیرد و کودکان آداب اجتماعی را می آموزند و این موجب فزونی علم و عقل آنان می شود. ولی در آموزش خصوصی و فردی شاگرد و معلم هر دو ملول و خسته می شوند (همو، *ابن سینا و تدبیر در منزل*، ۴۶، ۴۵).

ج- مرحله حرفه آموزی :

زمانی که کودک در مدرسه آموزش های ابتدایی دید و به سن بلوغ رسید اکنون می تواند صنعت و حرفه ای بیاموزد و پس از آن زندگی مستقل خود را آغاز کند. شایسته است که نوجوان مطابق ذوق و طبع خود هنر و حرفه ای فرا بگیرد. رعایت عامل محیط و وراثت و نیز رعایت تفاوت های فردی در انتخاب شغل و حرفه مورد توجه ابن سینا بوده است. افراد کند ذهن و استثنائی نباید در جامعه رها شوند و بیکار بمانند بلکه باید تحت تعلیم قرار گیرند (شمس الدین، ۱۳۷-۱۴۰).

متون و مواد آموزشی:

در این باره ابن سینا تنها به اشاراتی بسنده کرده است. وقتی کودک سخن گفتن را خوب آموخت و آماده یادگیری شد ابتدا باید قرآن و اصول دین و قواعد زبان را به او آموخت و از ادب و شعر آنچه که مضامین خوب

اخلاقی دارد به او تعلیم داد و سپس حرفه و هنری بیاموزد (ابن سینا، *السیاسة*، ۱۴؛ همو، *ابن سینا و تدبیر منزل*، ۴۵-۴۷؛ شمس الدین، ۱۲۹-۱۳۲، نشابه، ۱۶۷-۱۷۰).

ابن سینا از آموزش موسیقی و ورزش جوانان سخن گفته است و بر ورزش تاکید بسیار دارد و آن را موجب سلامت بدن و بی نیازی از استعمال دارو دانسته است (ابن سینا، *قانون*، ۳۶۶/۱ به بعد). بیشتر ورزش هایی که او یاد کرده است، امروزه رایج هستند مانند: کشتی، مشت زنی، توپ بازی، دومیدانی، سوارکاری، شمشیربازی، قایقرانی، وزنه برداری و ... (همان، ۳۶۸/۱-۳۶۹).

ویژگیهای معلم:

معلم که آموزش نوجوان را در یک دوره طولانی و حساس بر عهده دارد، نقش اصلی را در تعلیم و تربیت ایفا می کند از این رو لازم است که معلم دارای شایستگی هایی باشد. ابن سینا صفات زیر را برای معلم برشمرده است: ۱. تبحر و مهارت در رشته خود و آشنایی به فنون تدریس ۲. خلق نیکو و اسوه بودن برای شاگردان ۳. آداب دانی در معاشرت، مجالست و گفتگو (نک: شمس الدین، ۱۴۷-۱۵۱).

شیوه تعلیم و تربیت:

ابن سینا به اصل پیشگیری و دورکردن کودک از رذیلههای اخلاقی معتقد است. با آموزش آداب دینی و شرعی و نیز اشعاری که حاوی نکات پند آموز است می توان اخلاق و رفتار کودک را تضمین کرد (همو، ۱۳۳-۱۳۵). از دیگر شیوه های تعلیمی که ابن سینا به آن اشاره کرده است عبارتند از: رعایت ترتیب از آسان به دشوار در آموزش مطالب و مفاهیم، آموزش گروهی به جای آموزش انفرادی، همزمانی تربیت اخلاقی و آموزش علمی (همو، ۱۳۳-۱۳۵)، استفاده معلم از شیوه های تعلیم ذهنی، صناعی، تلقینی، تادیبی، تقلیدی و تنبیهی در تدریس متناسب با شرایط و استعداد و علاقه شاگردان (صدیق، ۴۱۳-۴۱۴؛ همو، "نظریات ابن سینا..."، ۱۵۳/۲).

مآخذ:

- ابن سینا، حسین بن عبدالله، *ابن سینا و تدبیر منزل*، ترجمه محمد نجمی زنجانی، تهران، ۱۳۱۹ ش.
 همو، *تسع رسائل فی الحکمة و الطبیعیات*، مصر، ۱۹۰۸ م.
 همو، *السیاسة*، به کوشش لوئیس معلوف، بیروت، المطبعة الكاتولیکیه، ۱۹۱۱ م.
 ابن سینا، *قانون در طب*، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران، سروش، ۱۳۶۶ ش.
 بستانی، فواد افرام، "ابن سینا والتربیة الحدیثة فی لبنان"، *المهرجان لابن سینا*، طهران، ۱۳۳۵ ش/۱۳۷۶ ق.
 شمس الدین، عبدالامیر، *المذهب التریوی عند ابن سینا*، بیروت، الشركة العالمیة للکتاب، ۱۹۸۸ م.
 صدیق، عیسی، *سیر فرهنگ در ایران و مغرب زمین*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۲ ش.
 همو، "نظریات ابن سینا در باب تعلیم و تربیت در مقایسه اجمالی با نظریات افلاطون و ازسطو"، *جشن نامه ابن سینا*، ۱۳۳۴ ش.
 بیهقی، ظهیرالدین، *تمه صوان الحکمة*، به کوشش محمد شفیع، لاهور، ۱۳۵۱ ق.
 نشابه، هشام، "التربیة و التعلیم عند ابن سینا"، *ابن سینا: مجموعه ابحاث لذكری النبی المولود للشیخ الرئیس*، بیروت، موسسة نوفل، ۱۹۸۸ م.